

Mária születése a keszthelyi ferences templomban

„A keszthelyi falképek hézagpótló jelentőségűek hazai gótikus falfestészetünk történetében” — így értékelte Prokopp Mária az 1974-ben felfedezett freskókat, és ez az ítélet az azóta eltelt évtizedek felfedezései után is helytálló; továbbra is egyértelmű, hogy a mai Magyarország, de az egész Kárpát-medence területén párját ritkító fontosságú emlékről van szó.¹ Mindenekelőtt művészettörténeti jelentőségét szükséges hangsúlyozni: ekkora felületen ilyen gazdag, egységes középkori falképanyag, még töredékessége ellenére is, nem ismert, sem korábbi, sem későbbi. Jelentős művészeti földrajzi szempontból: a Dunántúl, vagy máskepp megragadva, Prokopp Mária szavaival élve, „az ország szívében az első ismert gótikus freskó-együttes.”² Nem lebecsülendő a ferences rend szempontjából, hiszen a kisebb testvérek templomai Itáliában dúskálnak a pompás falképekben, hazánkban azonban ilyen téren kifejtett tevékenységük jóformán teljesen ismeretlen.

Végül szintén Prokopp Mária mutatott rá arra, hogy a megrendelői oldal szempontjából is roppant fontosságú: „a királyi udvar színvonalát is képviselő XIV. századi főpapi központok — Esztergom, Várad, Zágráb — falképei és a kisvárosi, falusi műhelyek provinciális freskóemlékei között tatózó nagy úrban biztos támpontot jelent a keszthelyi templomszentély freskódísz-e.” A megrendelő személye is kivételes figyelmet érdemel: a keszthelyi ferenceseket az a Lackfi II. István telepítette le, aki Nagy Lajos majd Mária és Zsigmond udvarában jelentős tisztségeket viselt (1387–92 közt nádor is³) és roppant befolyással rendelkezett egészen Zsigmond elleni fellépéséig és ezt követő lemeszárlásáig (1397).⁴ Engel Pál megállapítása szerint a Lackfiak „a XIV. század legvagyonosabb és legtöbbet foglalkoztatott főnemesi familiája volt,” s ennek legbefolyásosabb tagja a Csáktornyai melléknévvvel illetett István, aki a család feje volt 1375 óta.⁵ A ferenceseket 1367/68-ban telepítette le Keszthelyen,⁶ itt is temették el, aminek emlékét máig őrzi sírköve.⁷ Még bizonyára Lackfi István korában elkészült a templom szentélye, amit címeres zárókő jelez, de a hajó és a kolostor többi részének kiépítése, mint Tóth Sándor rámutatott, már a jószágvesztés után, más családok címerdíszével kísérvé következett be (1397–1407 körül).⁸ Noha az építkezés még javában folyhatott, a szentélydekorációval nem késlekedtek, amire az ülőfülke melletti lábazati zóna festett Lackfi-címeres motívuma utal.⁹

Amennyire nagy jelentőségű a freskóegyüttes felfedezése, annyira csalódást keltő az állapota. A falképek 1974 elején, a templom kifestésének felújításakor kerültek elő. Sajnos elmaradt az ezt megelőző kutatás, és az itt dolgozó kőműves és szobafestő brigád lemosta illetve lekaparta a rétegeket, a táskás vakolatokat leverték. „Ez a majd két hónapig tartó megfeszített munka az eredeti falképanyag súlyos minőségi és

menyiségi veszteségével járt.”¹⁰ Végül 1974 február végén az Országos Múemléki Felügyelőség képviselőjében Rády Ferenc restaurátor kezdett állagmegóvó majd helyreállítási munkába, mely egészen 1983-ig tartott. A lelet jelentőségét felismerve már 1978-ban megjelentek az első ismertetések a *Művészet* hasábjain, de a restauratori munka bemutatására csak a közelmúltban került sor.¹¹ A munka haladtával megszülettek a művészettörténeti értékelések is, melyeket jó részt Prokopp Mária készített,¹² és megállapításai mások számára is iránymutatónak bizonyultak.¹³

A nagyszabású falképsorozat alsó részén apostolok és próféták mellképei láthatók, a keleti falon a Volto Santo töredékével; a keleti és déli falfelületeket az ablakok kétoldalán álló szentek alakjai borítják, míg az északi falra és az ablakok fölötti mezőkre narratív jelenetek kerültek: az előbbire Jézus élete (ebből főleg a Passió-jelenetek értékelhetők), az utóbbira pedig Mária életével kapcsolatos ábrázolások. A jelen írásban ez utóbbihoz kívánunk megjegyzéseket fűzni.

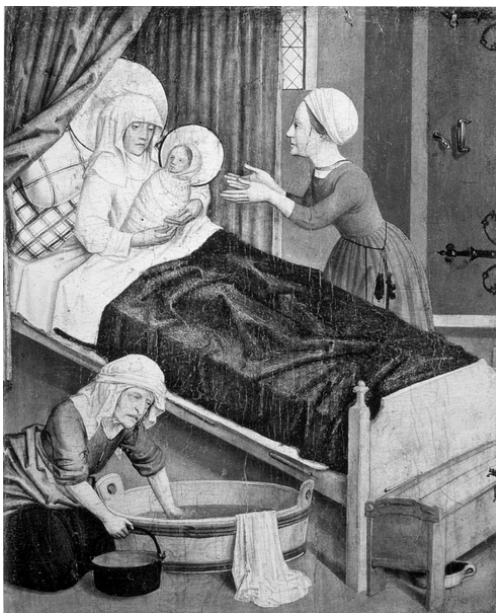
A Mária-sorozat a legkevésbé ismert az egész együttesből. Az északi fal három felső mezőjéből csak a két nyugati hordoz egyelőre értékelhetetlen töredékeket. Nagyobb színfoltok vehetők ki a déli fal zárómezőiből, de a téma meghatározása itt is nagy nehézségekbe ütközik. Legeredményesebben a három keleti mező vizsgálható: viszonylag épen maradt a keleti és a délkeleti fal jelenete, viszont kisebb kivehető részletek maradtak csak fent az északkeleti fal felső részén. Prokopp Mária a délkeleti mezőben Mária templombamenetelét ismerte fel, míg a keleti fal témája véleménye szerint Jézus bemutatása a templomban (1. kép). A ciklus többi részét illetően csak hipotézist lehetett felállítani, így az északi falon a Jézus élete ciklus kezdetét (Angyali üdvözlés, Vizitáció, Jézus születése, Királyok imádása), a délin Mária életének későbbi eseményeit (Pünkösöd, Mária halála és mennybevétele, Mária koronázása) sejtette. Összefoglalóan megállapította,

1. kép. Keszthely, volt ferences, ma plébániatemplom, szentély keleti fala, Mária születése, 1397 előtt. Fotó: Mudrák Attila

hogy „itt az Angyali üdvözlétől Mária koronázásáig terjedő képekben a ferencesek által elterjesztett Mária hét öröme és hét fájdalma kapott képi megfogalmazást.”¹⁴ Megjegyzendő, Mária hét öröméből a feltételezett ciklusban nem szerepel Jézus megtalálása a templomban, ugyanakkor egyik sorozatban sincs helye a Pünkösdeknek, Mária halálának és mennybevitelének valamint az egyedül biztosan azonosítható Mária templombamenetelének.¹⁵

Még különösebb, hogy a feltételezett sorrend éppen ott kerül ellentétbe az időrenddel, ahol a két leginkább kivehető kép találkozik. Szokatlan, hogy Mária templombamenetelét előzi meg Jézus bemutatása a templomban. Maga az utóbbi kép kialakítása is elbizonytalanít. A mező nagyobbik, jobb oldali felén keresztboltozatos térben egy dicsfényvel kitüntetett nőalak tart egy szintén nimbuszos gyermeket, előttük zöld-fehér csíkos textillel letakart berendezési tárgy. Két oldalán egy-egy zöld ruhás fiatal szőke nő található. A jobb oldali részen takarja az előbbi tárgy, a bal oldali alsó részébe viszont belevág az ablak záradéka; annyi kivehető, hogy jobb lábát megemeli, mintha lépne vagy ülne. A képmező kisebb, bal felében árkádív alatt két szakállas férfi helyezkedik el. Prokopp Mária a kompozícióhoz a ferences szerzőjű *Meditationes vitae Christi* egyik XIV. századi illusztrációját hozta példaul.¹⁶ Ezen a miniatúrán árkádív alatt Mária tartja kezében a gyermek Jézust, két oldalán álló alakok: Anna prófétaasszonyt, Józsefet és Simeont azonosítja felirat. Az előtérben további szereplők, részben kendős asszonyok találhatók.¹⁷ Prokopp joggal mutatott rá arra, hogy a keszthelyi freskóval közös a felmutatás (hálaadás) gesztusa, ami a Bemutatás jeleneteken szokatlan. Ugyanakkor a mellékalakok eltérnek, és az is

2. kép. Meister des Heggenbacher Altars: Mária születése táblakép Biberach an der Riß-ből(?), Freiburg im Breisgau, Städtische Museen, Augustinermuseum, fa, tempera, 41,3 x 32,5 cm, Schwaben, 1500 körül. Fotó: Zinke 1990 után

nehezen magyarázható, miért szorultak külön térbe a férfiak.

Ha olyan jól ismert sorozatokra gondolunk, mint Giotto freskóciklusa a padovai Scrovegni-kápolnában, melyre a Passió kapcsán Prokopp Mária is hivatkozott,¹⁸ akkor azt találjuk, hogy a Mária gyermekisége ciklusban a Joachim áldozatával kapcsolatos jeleneteket Mária születése szokta követni, majd ezt Mária templombamenetele, ami után az eljegyzésével kapcsolatos ábrázolások sorakoznak.¹⁹ A ciklus logikája szerint tehát a keszthelyi szentély keleti falára is (a délkeleti mezőben ábrázolt Mária templombamenetele előtt) Mária születése kíváncszna. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, mennyire egyeztethető össze a feltárt falkép ez utóbbi ikonográfiai típussal.

Ha Giotto idézett falképét tekintjük, azt találjuk, hogy az alapkompозиcióban van rokonság: a teret két egyenlőtlen helyiségre osztja, a fő esemény a jobb oldali, nagyobb teremben játszódik. Itt Anna egy csíkos takaróval letakart ágyban felülve a megszületett, pólyásként ábrázolt gyermek Mária felé nyújtja kezét, miközben ugyanaz a gyermek az előtér fürdetési jelenetében is szerepel. A bal oldali térben szolgálók serénykednek. A csíkos ágytakaró felveti azt a lehetőséget, hogy Keszthelyen is a csak felső testével ábrázolt szent asszonyban az ágyában ülő Annát lássuk, bár a kompozíció különbözik. Itáliában és a szomszédos területeken gyakran követték a giottói megoldást, így Si-enában a XIV. század második negyedében a Maestro di San Lucchese,²⁰ vagy a bozeni St. Vigil unter Weineck 1385–90 körüli falképe;²¹ mindkét esetben Anna az ágy jobb végében ül, Máriát már fürdetik. Az átlósan elhelyezett ágy a benne felülő Annával viszont megjelenik Giovannino de' Grassi 1395 előtt készített Visconti-Hóráskönyvében (Máriát itt is már a szolgálók fürdetik).²² Ehhez hasonló annak a falképnek a kompozíciója, mely 1400 körül a felső-bajorországi Dietramszell templomának keleti falára készült.²³ Az átlósan elhelyezett ágyban felülő Anna a későbbi északi táblaképfestészetben is kedvelt,²⁴ olykor a gyermek Máriával a kezében.²⁵ A képpel párhuzamosan elhelyezett ágy bal felén felülő, a bepólyált Máriát magához vevő Anna jellemzi a francia miniatúrafestészet emlékeit a XIV–XV. században.²⁶ A német területeken a valamivel későbből ismert kódexfestészeti példák kompozícióját viszont az átlósan elhelyezett ágy határozza meg.²⁷ Ebbe a hagyományba illeszkedik a táblaképfestészet néhány későgotikus német példája is: néha bepólyázott újszülöttel (mint egy 1500 körüli sváb táblaképen Freiburg in Breisgauban (2. kép),²⁸ máskor nagyobbacska, mezítelen gyermekkel (mint a riedeni oltáron 1470 körül).²⁹ Az újszülöttkort meghaladó, meztelen gyermeket adja át Joachimnak Anna a kolbergi dóm 1400 körüli falképén is (bár a kompozíció itt fordított).³⁰

Mivel a keszthelyi falképen ábrázolt gyermek sem pólyás, hanem valamivel nagyobbak látszik, s testét ruhácska vagy lepel fedi, ebből a szempontból érdemes felidézni néhány hasonló példát. Egészen nagy, diva-

3. kép. Krumlovi kódex, Mária születése, Prága, *Knihovna Národního muzea v Praze*, III B 10, fol. 5r, Prága, XV. sz. első negyede. Fotó: Krems, *Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit*

tos zöld ruhát viselő lány már Mária a stájerországi Meister der Divisio Apostolorum 1490 körül készült bécsi oltárképén.³¹ Anna az átlósan elhelyezett (bár jobbra forduló) ágyban ül fel és nyújtja kezét a szolgáló által tartott gyermeke felé. A keszthelyinek jobban megfelelő, mert azonos irányban elhelyezett ágyban ül Anna a Basel melletti mappachi templom 1500 körüli falképén. A fehér ruhába öltöztetett Mária szinte az ágyon állva fordul a szolgálók felé.³² Gyakran egészen nagylány Mária a *Speculum humane salutis* kódexillusztrációin. A bécsi 1330–40 körüli példány miniatúráján az ágyban ülő Anna ölében ül, egy lepelbe takarva.³³ Egészen nagy gyerek, zöld ruhába öltöztetve egy 1420–40 körüli bécsi példányban,³⁴ és koronát viselő kis felnőtt a mons-i (Hainaut) 1461-re datált *Speculum*ban.³⁵ A XV. század első negyedére keltezhető cseh példányban a felöltözött gyermeket az ágyában ülő Anna és a mellette álló Joachim együtt tartják, egy oltárra állítva (3. kép).³⁶ Itt a felajánlás jelleg kifejezetten dominál, amit Keszthelyen is érzékelhetünk. A felajánlás gondolata nem idegen attól a miniatúrától sem, amelyet a XV. század végi marmoutier-i missalében találhatunk (itt a szolgálólány egy kendővel mutatja fel Máriát).³⁷ Végül megjegyzendő, hogy Itáliában is érzékelhető ez a gesztus Antonio Vivarini Berlinbe került táblaképén.³⁸

Ennek alapján megállapítható, hogy a keszthelyi szentély keleti felső falképének kompozíciója megfeleltethető a Mária születése jelenetekével. Anna egy átlósan elhelyezett, csíkos takaróval lefedett ágyban ül, kezében a kicsit nagyobbacsának ábrázolt, lepelbe burkolt Máriával, akit mintegy felajánlva tart maga előtt. Két oldalt szolgálólányok sietnek segítségére. További magyarázatra szorul azonban a bal oldali árkaív alatt ábrázolt két alak.

A Mária születése-jeleneteket azokkal gyakran szoros összefüggésben a Találkozás az Aranykapunál szokta megelőzni. Erre könnyen lehet példát találni a bizánci ikonográfiában éppúgy,³⁹ mint a nyugati festészetben.⁴⁰ A keszthelyi falképen azonban mindkét alaknak szakálla van, és csak a jobb oldali ősz fejét övezi nimbusz. A bal oldali, fiatalabb, barna szakállas férfi fejét kendő fedi. E két alak magyarázatát sienai ábrázolásokon leljük meg. Pietro Lorenzetti 1342-es Mária születése-oltárán a középrészben Mária az ágyán felkönyököl és nézi gyermeke fürdetését.⁴¹ Balra, ettől elválasztva, nyilván egy előtérben ül két szakállas férfi, közülük az egyik, akit dicsfény különböztet meg, egy gyermekkel beszél.⁴² Ennek a kompozíciónak egy változata (a középrész és a jobb oldal eltérő alakításával) készülhetett a sienai Ospedale della Scala homlokzatára, melyet a Lorenzetti-fivérek együtt jegyeztek 1335-ben. Bár ez elpusztult, a megoldás a sienai festészetben maradandónak bizonyult: ezt követte Bartolo di Fredi 1367 körüli San Gimignano-i falképén és 1388-as Mária-koronázása-oltárának (Montalcino, Museo Civico e Diocesano d'Arte Sacra) egyik predellaképén. A középrész és a jobb oldal ehhez hasonló, a bal harmad pedig a Lorenzetti-oltárhoz áll közelebb a Maestro dell'Osservanza 1428–29-es tripychonján (Asciano, Museo d'Arte Sacra).⁴³ Még Francesco di Giorgio Martini 1488–94 közt a sienai San Agostinóban készített falképe is ezt a kompozíciót ismétli, természetesen modernizálva; de Joachim és társa a hozzájuk lépő gyermekkel itt is egy elkülönülő dongaboltozatos térben helyezkedik el.⁴⁴

A Bartolo di Fredi által követett kompozíciót találjuk fia, Andrea di Bartolo 1400 tájára datált washingtoni predellaképén is (4. kép).⁴⁵ Ez a kis kép a keszthelyi

4. kép. Andrea di Bartolo: Mária születése, Washington, *National Gallery of Art*, fa, tempera, 44,2 x 32,4 cm, 1400 körül. Fotó: Shapley 1979 után

freskónak is meglehetősen jó párhuzama. A bal oldali férfiak itt hasonlítanak a legjobban egymásra, mind beállításukat (és a gyerek hiányát), mind öltözetüket, kialakításukat tekintve. A hosszú ősz szakállú, fedetlen fejű, nimbuszos, kezét térdén pihentető Joachim jobbán helyezkedik el a körszakállas, kendővel borított fejű társa, aki felé fordul. A kép jobb oldalán is találhatunk hasonlóságokat. Bár Andrea di Bartolo kompozíciója gazdagabb, mivel itt az átlósan elhelyezett ágyából kihajoló Anna a kezét mossa, miközben az előtérben a földön ülő szolgáló tartja a lepelbe burkolt, meztelen karú kis álló Máriát, mellette szintén a földön ülő szolgáló nyújtja felé a kezét. Keszthelyen a középső szolgáló helyett az ágyban felülő Anna fogja a szintén lefelé takart, meztelen karú kis Máriát, de a bal oldali szolgáló a sienai képen ábrázolthoz hasonlóan nyújtja két kezét. Mivel az olasz táblán ez az alak a földön ül, a keszthelyi lány megemelt jobb lába is értelmet nyer: ő is ül vagy legalábbis a festő egy ülő alak módjára alakította ezt a részletet (amelyet az itt záródó ablak különben is megcsonkít). Mindez minkét képen keresztboltozatos térben játszódik, amelytől hasonló pillér választja le Joachimot és társát. Ha tehát nem is feltételezhetünk közvetlen kapcsolatot az 1400 tájára datált washingtoni predella és a valamivel korábbi (1397 elé tett) keszthelyi freskó közt, közös előképük a XIV. századi sienai festészetben keresendő. Amit változtatott a keszthelyi mester, annak párhuzamait ellenben inkább az északi festészetben találjuk meg — ami szépen rimel Prokopp Mária azon felvetésére, hogy e kép mestere stílusában az észak-itáliai hagyományokat cseh hatásokkal vegyítette.⁴⁶

Érdemes még egy ideig Andrea di Bartolo washingtoni predellaképeinél időznünk. Egy másik tábla Mária templombamenetelét ábrázolja.⁴⁷ Ennek kompozíciója Taddeo Gaddi híres freskóját követi, mely a firenzei Santa Croce Baroncelli-kápolnájába készült 1328–30 táján. A predellakép, már csak kisebb méreténél fogva is, leegyszerűsítettebben ragadja meg a témát, de az átlósan elhelyezett lépcsőn lépkedő, hátránéző Mária, a felé forduló szülők és az őt váró főpap alakja messzemenőig hasonló. Rokon a két képben a jobb oldalon elhelyezett nagyobb, szakállas férfialakok és a templomból kitekintő kisebb leányfigurák gondolata. A sienai festményen megfigyelhető, hogy a lányok közül az egyik összefonja mellén a kezét. Keszthelyen a megfelelő jelenet alapbeállítása hasonló, bár itt Mária nem néz hátra, és az őt fogadó papok is ketten vannak. A kép jobb oldalán itt is zsidó férfiak beszélgetnek, a templomból lányok néznek ki, akik közül az egyik itt is összefonja a karját.⁴⁸ Igaz, a centrális épület, a képsíkkal párhuzamos lépcsők és a két pap szerepeltetése inkább olyan sienai példaképek felé mutat, mint Paolo di Giovanni Fei 1400 körüli washingtoni triptychonja, mely vélhetőleg hívebben követi a Lorenzetti-fivérek elveszett falképét.⁴⁹ A két kép rokonsága tehát valamivel lazább a Mária születésénél tapasztaltnál, de egyes részletek talán ebben az esetben is közös előképre utalhatnak.

Ha elfogadjuk a fentebb javasolt ikonográfiai megfontolást, akkor helyreáll a keszthelyi falképsorozat időrendje: Mária születése és templombamenetele zökkenőmentesen követi egymást. Ennek megfelelően a további kutatásnak fontolóra kell vennie, hogy a többi mező fennmaradt részletei mely ideillő jelenetek kompozícióival egyeztethetők össze.⁵⁰ Jelen vizsgálatunkat azzal zárjuk, hogy megerősítjük Prokopp Mária megállapítását a ferencesek Keszthelyen is érvényesülő Mária-tiszteletéről — hiszen mi is díszíthetné méltóbban a Boldogságos Szűznek szentelt templom⁵¹ legelőkelőbb, keleti falát, mint a titulus szent születésének jelenete?

Jegyzetek

- 1 PROKOPP Mária: *A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei*. In: *Építés-Építészettudomány*, XII. évf. (1980) 367–385.: 367. Az írás az akkor 70 éves Dercsényi Dezsőt köszöntötte — illőnek tartjuk, hogy Prokopp Mária ünnepléséhez e témához kapcsolódó írással csatlakozzunk.
- 2 PROKOPP Mária: *Keszthely és Siklós újonnan feltárt gótikus falképei*. In: *Ars Hungarica* XXIII. évf. (1995) 155–167.: 155.
- 3 Méltóságait ld. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* II. Budapest, 1996. 139.
- 4 MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 36–38.
- 5 ENGEL Pál: *A Lackfiak*. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok*. Szerk. BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde. Budapest, 1987. 427–430.: 427.
- 6 KARÁCSONYI János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I. Budapest, 1923. 186.
- 7 ENGEL Pál – LŐVEI Pál – VARGA Livia: *Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről*. In: *Ars Hungarica* XI. évf. (1983) 21–48.: 25–26.
- 8 TÓTH Sándor: *Keszthely, egykori ferences templom*. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Szerk. Takács Imre. Mainz, 2006. 419–421.
- 9 JÉKELY Zsombor: *Keszthely, egykori ferences templom*. In: *Sigismundus rex et imperator 2006*. 420–421.
- 10 RÁDY Ferenc: *A keszthelyi ferences templom fal-festményeinek restaurálásáról — évtizedek távlatában*. In: *Magyar Műemlékvédelem* XIV. évf. (2007) 63–72.: 63.
- 11 RÁDY 2007 és RÁDY Ferenc: *A keszthelyi falképek helyreállítási munkálatairól*. In: *Művészet* XIX. évf. (1978) 4. sz. 29. Itt jegyezzük meg, hogy az OMF (ma KÖH) Tervtárából a restaurátori dokumentáció sokáig hiányzott, amit csak a legújabban az ÁMRK-tól átvett dokumentáció pótol. A dokumentáció (ÁMRK A/146, no. 141, készítette Rády Ferenc, 1984) gazdag fotóanyagot tartalmaz, de a leírás szerint mellékelt rajz lappang. További érté-

- kes fotóanyag található a KÖH Fotótárában is. Mindkét gyűjteménynek itt köszönöm meg a kutatásomhoz nyújtott előzékeny segítséget.
- 12 PROKOPP Mária: *A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei*. In: *Művészet* XIX. évf. (1978) 4. sz. 24–28.; PROKOPP 1980; PROKOPP Mária: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary*. Budapest, 1983. 107., 158–159.; Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. MAROSI Ernő. Budapest, 1987. 597–598. (PROKOPP Mária); PROKOPP 1995.
 - 13 M. ANDA Judit: *Keszthely. Fő téri plébániatemplom* (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 225), Budapest, 1986; JÉKELY 2006. 420.
 - 14 PROKOPP 1980. 69., 384. Elfogadja a Mária hét örömeire vonatkozó utalást MÜLLER Róbert – WEHLI Tünde: *Keszthely*. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 346.
 - 15 Vö. *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Szerk. Engelbert KIRSCHBAUM – Wolfgang BRAUNFELS. Róma – Freiburg – Basel – Bécs, 1968–1976, 2. kötet 62. és 4. kötet 86–87.
 - 16 PROKOPP 1978. 26., kép: 25.
 - 17 Párizs, Bibliothèque nationale MS Ital. 115, fol. 34r. *Meditations on the Life of Christ*. Szerk. Isa RAGUSA és Rosalie B. GREEN. Princeton, 1961. 59.
 - 18 PROKOPP 1995. 157.
 - 19 Összefoglalóan Jaqueline LAFONTAINE-DOSOGNE: *L'iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*. Tome II, Bruxelles, 1965. 2. kiad.: 1992.
 - 20 Maestro di San Lucchese: Mária születése, Pinacoteca Nazionale di Siena. Piero TORRITI: *La Pinacoteca Nazionale di Siena. I dipinti dal XII al XV secolo*. Genova, 1977. 226., no. 317, 265. kép (képét ld. még: www.bildindex.de)
 - 21 Josef WEINGARTNER: *Die Kunstdenkmäler Südtirols, II*. Innsbruck-Wien-München, 1961. 52. (képét ld.: www.imareal.oeaw.ac.at/realonline)
 - 22 Firenze, Biblioteca Nazionale, Banco Rari 397. c. 48. Pietro TOESCA: *La pittura e la miniatura nella Lombardia*. Milánó, 1912. XVIII. tábla.
 - 23 Dietramszell, Sankt Maria und Maternus (www.bildindex.de)
 - 24 Pl. Hassmersheim, neckarmühlbacheri evangélikus templom, Mária-mellékoltár, bal szárny felső képe, XVI. sz. eleje; Hans Traut (működött 1477–1516): Mária születése, München, Bayerisches Nationalmuseum, Inventar-Nr. 399 (mindkettő: www.bildindex.de)
 - 25 A pólyást magához öleli a Meister des Fastentuch szárnyasoltárán, 1460–70, St. Lambrecht, Stiftsgalerie. Othmar WONISCH: *Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes St. Lambrecht* (Österreichische Kunsttopographie, Bd. 31). Bécs, 1951. 114., 154. kép (ld. még www.bildindex.de)
 - 26 Breviárium sens-i úzus szerint, XIII–XIV. sz., Auxerre, Bibliothèque Municipale, ms. 60, f. 313; Autun-i missale beaune-i úzus szerint, 1394, Dijon, Bibliothèque Municipale, ms. 110, f. 367v; ferences breviárium, 1430 k., Chambéry, Bibliothèque Municipale, ms. 4, f. 606v (mindhárom: www.enluminures.culture.fr)
 - 27 Augsburgi antifonale, 1459, München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. lat. 4302., fol. 116r; Regensburg, Berthold Furtmeyr missaléja, 1478–1489, München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. lat. 15711, Bd. IV, fol. 32r; Prédikációk és legendák, XVI. sz. eleje, München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. lat. 23 024 (mindhárom: www.bildindex.de)
 - 28 Meister des Heggbacher Altars: Mária születése Biberach an der Rißból (?), 1500 k., Freiburg im Breisgau, Augustinermuseum, Inv. 11554. *Augustinermuseum. Gemälde bis 1800*. Szerk. Detlef ZINKE. Freiburg, 1990. 60–61. (ld. még www.bildindex.de)
 - 29 Meister des Riedener Altars: Riedeni oltár, Mária születése, 1470 k., Füssen, Hohes Schloss (www.bildindex.de)
 - 30 Kolberg (Kołobrzeg), freskó a főhajó boltozatán, 1400 k., elpusztult (www.bildindex.de)
 - 31 Meister der Divisio Apostolorum: Mária születése, 1490 k., Bécs, Österreichische Galerie, Inv. 4861. Elfriede BAUM: *Katalog des Museums Mittelalterlicher Österreichischer Kunst*. Bécs-München, 1971. 105., no. 69.
 - 32 Mappach, evangélikus templom, falkép az északi falon, 1500 k. (www.bildindex.de)
 - 33 Speculum humanae salvationis, 1330–40 k., Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, cod. s. n. 2612, fol. 6v (www.imareal.oeaw.ac.at/realonline)
 - 34 Speculum humanae salvationis, Bécs, 1420–40, Madrid, Biblioteca Nacional, Ms. B. 19 (Vit 25–7), fol. 6v (www.imareal.oeaw.ac.at/realonline)
 - 35 Speculum humanae salvationis, Mons (Hainaut), 1461, Lyon, BM, ms. 0245, f. 123v (www.enluminures.culture.fr)
 - 36 Krumlovi kódex, XV. sz. első negyede, Prága, Knihovna Národního muzea, III B 10; fol. 5a (www.imareal.oeaw.ac.at/realonline és www.manuscriptorium.com)
 - 37 Marmoutier-i missale, XV. sz. vége, Tours, Bibliothèque Municipale, Ms. 190 (www.bildindex.de)
 - 38 Antonio Vivarini: Jelenetek Mária életéből, Berlin, Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Inv. 1058. Henning BOCK et al.: *Gemäldegalerie Berlin. Gesamtverzeichnis*. Berlin, 1996. 127., 2445. kép (ld. még www.bildindex.de)
 - 39 Pl. Ellasson, Panagia Olympiotissa, narthex boltozata, XIV. század (www.bildindex.de)
 - 40 Pl. Halberstadt, Dom Sankt Stephanus und Sixtus, predella, XV. század vége (www.bildindex.de)
 - 41 Pietro Lorenzetti: Mária születése, 1342, Siena, Museo dell'Opera del Duomo. PROKOPP Mária: *Olasz festészet a XIV. században*. Budapest, 1986. 21. kép.
 - 42 A másik férfit a főpappal azonosítja JÁSZAI Géza:

- Geburt Mariens*, in: *Lexikon der christlichen Ikonographie* 1968–1976. 2. kötet 120–125.: 122.
- 43 Millard MEISS: *Painting in Florence and Siena after the Black Death*. Princeton, 1951. 20.; 20. és 19. kép. Az újabban Montalcinóban rekonstruált oltár predellája még Sienában: TORRITI 1977. 175–176., no. 99., 195. kép. Vö. PÉTER András: *Pietro és Ambrogio Lorenzetti egy elpusztult freskó-ciklusa*. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* VI. évf. (1929–30) 52–81. és uő: *A trecento festészete*. Budapest, 1983. 62. A témához legújabbban: LOSERIES, Wolfgang: *Gli affreschi di Benedetto di Bindo nella sagrestia del duomo*. In: *Le pitture del Duomo di Siena*. Szerk. Mario LORENZONI és Cinisello BALSAMO. Milánó, 2008. 98–107., kül. 104–107. Köszönöm Sallay Dórának, hogy felhívta rá a figyelmemet.
- 44 Francesco di Giorgio Martini: Mária születése, falkép, 1488–94, Siena, Sant’Agostino. *Francesco di Giorgio Martini e il Rinascimento a Siena 1450–1500*. Kiállítási katalógus, Siena. Szerk. Luciano BELLOSI. Milánó, 1993. 444–447. (Fiorella SRICCHIA SANTORO)
- 45 Andrea di Bartolo: Mária születése, predellakép, 1400 k., Washington, National Gallery of Art, 1939.1.42. Fern Rusk SHAPLEY: *Catalogue of the Italian Paintings I–II*. National Gallery of Art, Washington, 1979. 4., no. 153, 3. kép. Ehhez a sorozathoz tartozott az esztergomi Keresztény Múzeum Joachim kiűzetését ábrázoló táblája is, ld. MOJZER Miklós: *Vier sienesische Quattrocento-Tafeln des Christlichen Museums zu Esztergom*. In: *Pantheon* XXII. évf. (1964) 1–8.: 1–2.
- 46 PROKOPP 1995. 158.
- 47 Andrea di Bartolo: Mária templombamenetele, predellakép, 1400 k., Washington, National Gallery of Art, 1939.1.41. SHAPLEY 1979. 4., 4. kép.
- 48 A kompozíció közvetlen előzménye itt is az apa, Bartolo di Fredi olyan műve lehetett, mint a San Gimignano-i falkép, ld. LAFONTAINE-DOSOGNE 1965. 52. kép.
- 49 MEISS 1951. 28., 165. kép; SHAPLEY 1979. 175–177., 122. kép. Még jobban hasonlít az épület Giovanni di Paolo 1436-os Mária templombamenetelén, Siena, Pinacoteca Nazonale, TORRITI 1977. 306., no. 174., 372. kép.
- 50 Munkahipotézisként megfogalmazható, hogy az északi falon a Joachim-történet helyezkedhetett el (az északkeleti mezőben megjelenített oltár Joachim áldozatával függhet össze), míg a délkeleti és déli falon a kirügyező vessző története és Mária eljegyzése sorakozhatott; a kérdés azonban további gondos vizsgálatot igényel.
- 51 *Hazai okmánytár* IV. Szerk. NAGY Imre – IPOLYI Arnold – RÁTH Károly – VÉGHÉLY Dezső. Győr, 1867. 262. TÓTH Sándor: *A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára*. In: *Zalai Múzeum* II. évf. (1990) 147–187.: 152. és 62. lj.

The Birth of the Virgin in the Franciscan Church of Keszthely

The late fourteenth-century fresco cycle of the former Franciscan church in Keszthely is among the most significant murals of medieval Hungary. Discovered in 1974, the art historical analysis was carried out by Mária Prokopp. She recognized the subject of the upper row as the life of the Holy Virgin. Her identification of the scene on the south-eastern wall as the Presentation of the Virgin in the Temple is unquestionable. However, the subject of the eastern wall seems to be the Birth of the Virgin. The compositions of both images go back to Sienese prototypes as the lost frescos of the Lorenzetti brothers on the façade of the Ospedale della Scala in Siena and its copies, especially the panels of Andrea di Bartolo in Washington. The composition of the Birth is a reduced version and in this way it is a combination of the Italian and the Northern iconographic tradition. This observation is close to the suggestion about the double source of the style of the frescos made by Mária Prokopp.